

Ольга Стадніченко

(Київського університет імені Бориса Грінченка)

Катерина Трима

(Інститут вищої освіти Напн)

<https://orcid.org/0000-0002-5011-4263>

Проблема дітей-сиріт та небажаних дітей в соціально-політичному розвитку України: історична ретроспектива й сучасність

DOI 10.4467/23916001HG.24.014.19529

Keywords: orphans, children deprived of parental care, unwanted children, political and social development, state

Успішна соціалізація дітей-сиріт і небажаних дітей – одна з гострих соціальних проблем сучасної України, яка ускладнена перманентною демографічною кризою. Проблема не є новою, але криза моральності, економічна нестабільність, зміни у світогляді і багато інших факторів зменшили соціалізуючу функцію сім'ї і це, в свою чергу, спровокувало збільшення кількості сирітства й дитячої бездоглядності в усьому світі. Крім того, в перспективі проблема небажаних дітей і дітей-сиріт може перетвориться на проблему сталого суспільно-політичного розвитку держави, адже очевидним залишається факт, що такі діти часто мають порушення адаптації до соціуму, оскільки не ототожнюють себе із суспільством, а протиставляють себе йому. Також часто вони мають негативні психологічні особливості розвитку.

Як вказують психологи, виховання дітей в державних закладах (інтернатах, соціальних центрах тощо) формує у них специфічне, часто дезадаптивне, ставлення до життя, що значною мірою різниться від дітей, які виростили в сім'ях, навіть неповних. Діти, які виховувалися в дитячих будинках та

інтернатах, набагато гірше соціалізуються, їм важко вирішувати конфлікти, які виникають у процесі спілкування із оточенням, вони мають примітивніші форми спілкування та нездатні стриматись від агресії, звинувачення інших в конфлікті тощо. Такі діти демонструють типові прояви захисної форми поведінки у конфліктах, байдужість і несамостійність.

У нашій роботі ми звернемося до дослідження проблеми дітей-сиріт і небажаних дітей в історичній ретроспективі, показуючи, що ця проблема гостро стояла протягом всього історичного поступу України, і доводячи, що успішне вирішення цієї проблеми здатне позитивно вплинути на соціально-політичний розвиток держави і забезпечити суспільну стабільність в цілому. Адже якщо говорити про формування відповідального громадянського суспільства, то зрозуміло, що сумніви щодо формування свідомих активних громадян з такої категорії населення не безпідставні.

Виховання і захист підростаючого покоління завжди є і будуть важливим напрямком державної політики, адже діти – свого роду гаранті самозбереження й стабільного поступу нації. Держава, піклуючись про розвиток такої категорії дітей, не тільки забезпечує подальшу економічну стабільність, а й готує майбутніх громадян з активною життєвою позицією, здатних брати усвідомлену участь в управлінні державними і суспільними справами, формувати дієве громадянське суспільство. Збільшення кількості дітей, які нині стають сиротами, є свідченням того, що велика кількість родин не здатні якісно адаптуватися до нових соціально-економічних та соціально-культурних умов життя.

Сирітство як соціальне явище існує стільки ж, скільки існує людське суспільство, і є невід'ємним елементом цивілізації. Але епохи воєн, епідемій, стихійних лих призводили до загибелі великої кількості людей, внаслідок чого діти частіше ставали сиротами. Отже, „сирота” – це „дитина, яка тимчасово чи постійно перебуває поза сімейним оточенням внаслідок втрати батьків”, а також „дитина, яка не може з певних причин чи з власних інтересів залишатися в сімейному оточенні і потребує захисту та допомоги з боку держави”¹.

Небажані діти – діти, які з різних причин не потрібні рідним батькам і залишені ними напризволяще. Тривалий час небажаними в Україні були діти, народжені поза шлюбом і вважалися „байстрюками” і це засуджувалося суспільством, тому часто таких дітей залишали напризволяще. Згадки про долі таких категорій дітей знаходимо у творчості українських митців, наприклад Т. Шевченка, який змальовує складний життєвий шлях і проблеми ставлення суспільства у творах *Катерина*, *Мені тринадцятий минало*, *Кавказ*, *Титарівната* інших. Згадаємо також новелу С. Васильченка *Приблуда* яка доповнюється підзаголовком *Із життя дитячого будинку*. Головний

¹ С.Д. Леонов, „Личностное самоопределение подростков в условиях детского дома”, *Детский дом* 1 (2008): 46–48.

герой новели, десятирічний безпритульний хлопчик Мишко, потрапляє до дитячого будинку. Ззовні він „марний, обідраний, босі ноги всі в грязі», та при цьому запевняє, що в нього є мама й папа, і живе він тут недалечко”². Таких прикладів чимало.

Відомо, що в первісних суспільствах діяв принцип природнього відбору і всі дорослі і діти, залишені без догляду і опіки розглядалися як „баласт”, а тому суспільної підтримки і допомоги не отримували. За доби античності, яку ми знаємо час як зародження гуманістичного світогляду і погляду на людину, як на боже створіння, ситуація щодо дітей-сиріт і небажаних дітей не зазнала особливих змін. Зокрема, мислитель Арістотель називав справедливим і розумним існуючий тоді закон, що забороняв годувати дитину-каліку або іншим способом підтримувати її життя. А філософ і мислитель Сенека вважав за справедливе і необхідне позбавлятися від небажаних і неповноцінних дітей (наприклад, топити слабких дітей та калік) для безпеки державного розвитку. Існуючі нині погляди на необхідність надання допомоги і захисту сиротам і небажаним дітям, а також заборона дітовбивства прийшли до нас разом з християнським світоглядом, для якого властивий культ милосердя. Християнство традиційно піклувалася про дітей-сиріт та дітей, які жили в бідних сім'ях, надаючи допомогу і прихисток³.

Якщо говорити про вітчизняний досвід вирішення проблеми небажаних дітей і сиріт, то скажемо, що в період виникнення та розвитку Київської Русі ідея допомоги, утримання та навчання дітей-сиріт в церковних школах та при монастирях набула поширення. За часів Київської Русі саме церкви і монастирі стали осередками, які опікувалися безпритульними, невиліковно хворими, безхатченками, а також безпритульними дітьми, людьми, які постраждали від стихійного лиха або війн. У *Повісті минулих літ* літописець Нестор вказує, що після того, як Володимир прийняв християнство, в державі почалася активна розбудова мережі церковних лікарень та притулків, в яких здійснювалася допомога хворим, бідним та немічним людям. Ці заклади також опікувалися справами дітей-сиріт.

Поділяючи світоглядні засади християнства, князь Володимир, за свідченням *Повісті минулих літ*, окрім того, що делегував нагляд над сиротами монастирям та церковним школам, ще й особисто «роздав сиротам, вдовам та вбогим велику милостиню». Прагнучи забезпечити систематичну допомогу сиротам, князь Володимир у 996 р. зобов'язав релігійні установи організувати та допомагати нужденним через облаштування лікарень, притулків для

² О. Січкара, „Проблема сирітства в українській літературі для дітей і про дітей кінця XIX – початку XX ст.”, <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib>, доступ: 14.06.2022.

³ І.В. Манохіна, *Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування: навчальний посібник* (Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, Дніпропетровськ, 2012), 10.

одиноких, богаділень. Для функціонування таких закладів було введено спеціальний податок. Таким чином, справедливо буде сказати, що за часів князя Володимира в Україні було створено перші кроки із створення вітчизняної системи опіки над дітьми, які потребували суспільної опіки.

За часів правління Ярослава Мудрого дана ініціатива отримала подальший розвиток: так, для дітей-сиріт були засновані спеціальні навчальні заклади, які покликані були надати професію вихованцям, таким чином підготувавши до самостійного життя і забезпечивши сталий прибуток. В найбільшому такому закладі одночасно навчалися за кошти князів до 300 юнаків. Багато зусиль у розбудову системи захисту і допомоги дітям-сиротам доклав Володимир Мономах. У своїх *Повчаннях* князь наголосив на важливості захищати права дітей-сиріт, що розглядалося як один із найважливіших принципів християнської доктрини, який передбачав виховання в любові до ближнього та нужденного. За часів правління Володимира Мономаха було укладено спеціальний статут, за яким церква було зобов'язана надавати соціальну опіку тим, хто цього потребував⁴.

В XVII–XVIII століттях була вироблена офіційна державна політика щодо сиріт і небажаних дітей. Опікунство благодійне і церковне поступово переходило до державної системи закладів, які отримали назву будинки для „підкидьків” або будинки для „ганебно народжених дітей”. Окрім вказаних державних організацій, дітей, яких не всиновлювали родичі або інші громадяни, могли виховувати ще у притулках при церковних закладах. В цей період з'явилися нові категорії притулків, а саме: притулки, в яких знаходилися загублені діти, або притулки, в яких знаходилися діти, яких батьки вимушено залишали, наприклад, через хворобу або заробітки⁵.

Явища масової безпритульності в Україні до початку XX ст. не існувало. Проблема сирітства і дитячої безпритульності набула масовості в 1920-х рр. XX ст., коли через громадянську війну першу світову війну, потім додатковою проблемою стала посуха 1921 р. та неврожай 1922–1924 рр., голод та безробіття. Кількість дітей-сиріт зросла до катастрофічних масштабів саме після цих подій. Згідно наявних статистичних даних у 1919–1920 рр. в Україні кожна восьма дитина була безпритульною, загальна їх кількість дорівнювала 950 тис., а вже у 1923 р. ця цифра зросла до 1,5 млн.⁶ Опіку над дітьми та відповідальність за їхнє утримання узяла на себе держава, було створено нові спеціалізовані заклади для дітей, які перебували без опіки

⁴ Нестор Літописець, „Повість минулих літ”, <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13465>, доступ: 16.06.2022.

⁵ І.В. Манохіна, *Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами*, 15.

⁶ *Idem*, „Соціальний супровід як форма соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування”, <http://intkonf.org/manohina-iv-sotsialniy-suprovod-yak-forma-sotsialno-pedagogichnoyi-roboti-z-ditmi-sirotami-ta-ditmi-pozbavlenimi-batkivskogo-pikluvannya>, доступ: 16.06.2022.

батьків. Тоді ж з'явилася ідея переобладнати колишні садиби поміщиків або заможних громадян під заклади соціального виховання. Втім, всі ті будівлі потребували ремонту, а грошей бракувало, не вистачало і фахових медичних та педагогічних фахівців. Наприклад, у Дніпропетровській області притулок на 100 дітей обслуговувало дві жінки: одна - кухарка та завідувач, інша – вихователь і медик одночасно. Такі притулки на практиці перетворювалися у заклади, де не було жодних умов не те щоб для всебічного розвитку особистості, а й для мінімального гідного існування. Крім того, радянська влада відновила так звані „патронатні сім'ї”, коли дітей по 3–5 осіб поселяли в родині. Однак і ця система була дуже недосконалою і за погадами сучасників, її негласно називали „фабрикою янголів” – оскільки смертність дітей у таких патронатних сім'ях становила до 50%. Наприкінці 20-х років ХХ сторіччя в Радянській Україні діяли 365 тисяч установ інтернатного типу, з них – 264 дитмістечків та комун. Деякі керівники закладів тимчасового соціального виховання постійно повідомляли у Харків, тодішню столицю України, що стрімко зростає кількість безпритульних, підкинутих дітей на подвір'я закладів соціального виховання. На початок 1932 року сиротинці та притулки були перевантажені на 300–400% відсотків. Проблема була дуже гострою, що, однак не завадило, у 1931 році радянській владі на офіційному рівні заявити про „остаточне подолання проблеми дитячої безпритульності в радянській Україні”⁷.

Після Другої світової війни в Україні панувала розруха: в руїнах лежало 28 тисяч сіл, аграрне господарство було зруйнованим, залишилося дуже мало фізично здатних до праці людей, багато чоловіків загинуло на фронтах війни. Найбільшою мірою голодомор вразив село і породив масове сирітство. Рятуючи від голоду своїх виснажених дітей, селяни відвозили їх до міст й залишали, сподіваючись, що їх дітей заберуть до дитбудинків⁸. Існуюча система державного захисту дітей-сиріт і небажаних дітей мало чим відрізнялася від попередньої системи і не забезпечувала гідних умов життя і розвитку дітей.

Після 1991 р., враховуючи розпад соціальної системи великої за розмірами держави, відбулася наступна хвиля росту дитячої безпритульності. Значними темпами зростало безробіття, відбулося різке соціальне розшарування населення. При цьому відсутність соціально-політичної стабільності та допомоги з боку держави призвели до різкого зростання соціопатичних сімей, в яких зловживали алкоголем та наркотиками. В таких сім'ях не виконувалися обов'язки по відношенню щодо утримання та виховання дітей,

⁷ І. Шугалова, „Якими були міські сиротинці роки Голодомору”, <https://suspilne.media/83543-sirotinci-u-roki-golodomoru-smertelnij-vimir/>, доступ: 12.06.2022.

⁸ М. Жеплінська, „Що ми знаємо про голодомори?”, <https://nubip.edu.ua/node/36303>, доступ: 2.07.2022.

відповідно, діти з таких родин або самі йшли з них та починали безпритульне життя, або державні служби захисту прав дитини вилучали їх з таких сімей.

Коректна статистика щодо загальної кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у публічному доступі наявна із 2003 р. До категорії дітей, які позбавлені батьківського виховання, віднесено дітей, які за різними обставинами не можуть виховуватись у власній сім'ї: діти-сироти (батьки яких загинули) та діти, позбавлені батьківського піклування (батьки позбавлені батьківських прав, або визнані безвісно відсутніми чи недієздатними, відбувають покарання в місцях позбавлення волі чи перебувають під вартою; батьки невідомі чи відмовились від дитини). Згідно статистичних даних чисельність дітей позбавлених батьківського піклування в Україні за 2003–2006 рр. зростає з 96,1 тис. до 102,9 тис. (7%), але у наступні роки на тлі поліпшення соціально-економічної ситуації в країні, роботи відповідних державних органів, консультування та профілактики проблемних сімей та уваги громадськості проблема дітей позбавлених батьківського піклування почала поступово вирішуватися: кількість дітей позбавлених батьківського піклування зменшилася до 92,9 тис. станом на 1 січня 2013 р.⁹

Але паралельно із зазначеними позитивними тенденціями з'явилися нові соціальні виклики, а саме – феномен значного поширення проблеми „соціального сирітства”, коли через було максимально послаблена соціалізуюча функція сім'ї та розпочалася її деградація як базового соціального інституту. Майже 106 тисяч дітей (1,5% від дитячого населення країни) мешкають в інтернатах, при цьому лише 8% з них є сиротами. Решта дітей, 92%, мають батьків, які відмовляються доглядати за власними дітьми через складні життєві обставини. Таким чином, до інтернатів та дитячих будинків потрапила велика кількість дітей, чиї батьки були неспроможні надати необхідне своїм дітям через бідність¹⁰. Як бачимо, сучасні соціодемографічні тенденції розвитку, серед яких нестабільність інституту шлюбу, високий кількість розлучень, поширення неповних сімей з дітьми вплинули на виникнення феномену соціального сирітства, за яким дитину можна було віддати до спеціалізованого закладу через невирішеність сімейних проблем або бідність. Соціальні дослідження показують ризик залучення таких дітей до алкоголізму, тютюнопаління, наркоманії¹¹.

Ситуація у сфері захисту дітей протягом історії незалежної Української держави була ускладнена існуючими в Україні політичними та соціально-економічними проблемами. Кількість дітей-сиріт є певним показником,

⁹ *Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень* (Київ: Держстат України, 2013), 13–14.

¹⁰ А.Ю. Понуренко, „Особливості соціалізації дітей в інтернатних закладах”, *Соціально-політичні студії* 2 (2018): 110–115.

¹¹ *Zob. Л.І. Слюсар, „Сучасний стан проблеми соціального сирітства в Україні та шляхи її вирішення”, Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України* 5 (2014): 568–477.

який визначає рівень розвитку суспільства, стан безпеки та рівень соціального ризику; адже діти дуже чутливі до будь-яких змін, що відбуваються в суспільстві. Тим паче, що кількість дітей-сиріт не зменшується, не зважаючи на інші, загрозливі показники соціально-демографічного розвитку: відбувається загальне скорочення кількості дітей серед населення. Сучасний стан вирішення соціальної задачі, пов'язаної із дітьми-сиротами в Україні, показує, що кількість таких дітей у порівнянні із попередніми періодами знижується, але все рівно залишається достатньо високою. На 2019 р. кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають на державному обліку, становила 68 877 дітей. Якщо порівнювати із даними за попередні роки, кількість таких дітей зменшується, що втім кардинально не впливає на вирішення цієї проблеми (Див. Таблицю 1).

Таблиця 1. Кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебували під опікою, піклуванням за регіонами

	Загальна кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування				
	2015	2015	2015	2015	2015
Україна	73 182	71 178	70 241	69 352	68 877
Автономна Республіка Крим	–	–	–	–	–
Вінницька	2 590	2 523	2 447	2 363	2 324
Волинська	1 593	1 543	1 480	1 455	1 494
Дніпропетровська	8 800	8 566	8 608	8 650	8 654
Донецька	4 709	4 749	4 890	4 959	4 918
Житомирська	3 231	3 101	3 016	2 994	2 998
Закарпатська	2 301	2 261	2 216	2 125	2 116
Запорізька	3 791	3 754	3 740	3 705	3 716
Івано-Франківська	1 515	1 435	1 390	1 343	1 319
Київська	3 566	3 480	3 432	3 423	3 376
Кіровоградська	3 122	3 044	2 994	2 960	2 954
Луганська	1 432	1 412	1 451	1 459	1 438
Львівська	2 543	2 373	2 268	2 204	2 234
Миколаївська	3 419	3 227	3 055	2 986	2 859
Одеська	5 814	5 669	5 603	5 435	5 246
Полтавська	2 352	2 254	2 164	2 121	2 096

	Загальна кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування				
	2015	2015	2015	2015	2015
Рівненська	1 845	1 798	1 740	1 701	1 631
Сумська	2 135	2 052	2 045	2 030	2 055
Тернопільська	1 091	1 071	1 019	981	992
Харківська	4 392	4 297	4 312	4 283	4 355
Херсонська	2 949	2 862	2 852	2 778	2 751
Хмельницька	2 071	1 965	1 905	1 816	1 817
Черкаська	2 245	2 214	2 191	2 178	2 184
Чернівецька	1 101	1 062	1 029	995	943
Чернігівська	2 177	2 077	2 036	2 042	2 030
м. Київ	2 398	2 389	2 358	2 366	2 377

Нині в Україні 1039 дитячих будинків сімейного типу, в яких виховується 6929 дітей та 3646 прийомних сімей, в яких виховується 6863 дитини. У прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу виховується 13 792 дитини. У сім'ях опікунів, піклувальників виховується 51 204 дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування. Загалом сімейними формами виховання (опіка, піклування, прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу) охоплено 68 877 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (Див. таблицю 2).

Якщо проаналізувати скільки дітей-сиріт, які потрапили в притулки і інтернати, мають живих батьків, то ми отримуємо таку картину: 80% – мають батьків, які нехтували своїми батьківськими обов'язками і вели асоціальний спосіб життя, 5% – були залишені батьками у пологових будинках, у 3% дітей батьки були визнанні судом безвісно відсутніми, померлими, у 1% дітей батьки були визнанні судом недієздатними, у 6% дітей батьки знаходилися у місцях позбавлення волі, і ще 4% дітей були відібрані у батьків без позбавлення їх батьківських прав¹². Отже, маємо сумну статистику, яка наглядно доводить, що категорія соціальних сиріт є найбільш чисельною. Діти-сироти і небажані діти повинні стати повноцінними членами суспільства, здатними реалізувати себе як особистості, бути незалежними і самодостатніми та стати

¹² А. Возняк, „Соціальна адаптація дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування як соціально-педагогічна проблема”, *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: соціально-педагогічна* 16 (2011): 192–196.

Таблиця 2. Кількість усиновлених дітей (за даними Міністерства соціальної політики)

	Із них				Загальна кількість дітей-сиріт позбавлених батьківського піклування на кінець року
	Громадяни України		Іноземні громадяни		
	Усиновлено дітей-сиріт і дітей позбавлених батьківських прав	Усиновлено дітей, які проживають з одним з батьків і усиновлені відчимом (мачухою)	Усиновлено дітей-сиріт і дітей позбавлених батьківських прав	Усиновлено дітей, які проживають з одним з батьків і усиновлені відчимом (мачухою)	
Кількість дітей усиновлених протягом року					
2000	2 043	3 449	2 200	дані відсутні	дані відсутні
2001	1 999	2 922	2 672	дані відсутні	дані відсутні
2002	1 760	2 824	2 341	дані відсутні	дані відсутні
2003	1 635	2 468	2 187	55	96 112
2004	1 492	2 023	2 058	23	97 590
2006	1 477	1 707	1 092	42	102 912
2007	1 784	1 744	1 670	31	102 924
2008	2 066	1 578	1 587	30	103 542
2009	2 374	1 449	1 428	23	100 787
2010	2 247	1 369	1 202	47	98 119
2011	2 114	1 298	970	34	95 956
2012	2 016	1 225	806	32	92 865
2013	1 843	1 180	674	35	90 772
2014*	1 591	1 075	524	28	83 716
2015**	1 489	1 319	379	25	73 183
2016**	1 490	1 062	394	17	71 178
2017**	1 518	1 071	323	13	70 240

* З урахуванням тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим та Севастополя за січень–лютий 2014 р.

** Дані наведено без урахування тимчасово окупованої республіки Крим, Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

частиною стабільного українського суспільства. Натомість для означених категорій дітей це доволі складно.

Загострення проблеми соціального сирітства в сучасній Україні обумовлено аномізацією всього суспільства, яка посилюється в умовах швидких соціальних змін. Аномальна поведінка дорослих, які відмовляються від своїх дітей, може бути пояснена саме громадською деморалізацією, падінням економічних показників розвитку країни, зростанням безробіття, зміною чи навіть деградацією сімейних цінностей. Психологи наголошують, що соціальне сирітство порушує емоційні зв'язки особистості з усім соціумом, викликає порушення фізичного, психічного й соціального розвитку і здійснюють значний руйнівний вплив на здоров'я молодої людини. Досвід показує, що чим довше дитина була соціально ізольована (знаходилася поза родиною, в інтернатних закладах), особливо в ранньому віці, тим більше відсоток депривації буде в неї. Як основний спосіб розв'язання своїх проблем така дитина буде не взаємодіяти, а протидіяти усталеному суспільно-політичному порядку, виявляти психологічну закритість і намагання сховатися, уникнути проблеми. В дорослому віці діти сироти матимуть проблеми з соціальною адаптацією, соціалізацією та вибором професії¹³.

Спричинити антисуспільну поведінку у цих дітей може і обмежений доступ до фінансових можливостей забезпечити собі певний рівень життя. Наприклад, для забезпечення високого рівня життя необхідно отримати відповідну освіту, що потребує значних фінансів. Тому цілком ймовірно, що для досягнення матеріального успіху соціальні сироти можуть вдаватися до деструктивних поведінкових практик. Так, дослідник проблеми І. Назарова підкреслює, що „дуже часто сироти не ототожнюють себе з суспільством, а протиставляють себе йому... здобуваючи освіту, спеціальність, створюючи сім'ю, народжуючи дітей і виховуючи онуків, вони продовжують називати себе сиротами, підтверджуючи теорію про те, що приналежність до групи – це доля”¹⁴. Розглядаючи особливості формування особистості дітей-сиріт, можна виділити більшу їх схильність до таких негативних якостей, як агресивність, заздрісність, підозрілість до інших, лінощі, погане навчання, відлюдкуватість, заляканість, жорстокість до слабших за себе, грубість, хитрість, неохайність, впертість, безвідповідальність, байдужість, імпульсивність, неусвідомленість чи несамостійність поведінки. Зрозуміло, що такі риси не є корисними для розвитку особистості, як частини стабільного і демократичного соціуму.

¹³ В.А. Пушкар, *Особливості розвитку образу „Я” дітей-сиріт у навчальних закладах інтернатного типу* (2007), 62.

¹⁴ І.Б. Назарова, „Возможности и условия адаптации сирот”, *Социологические исследования* 4 (2001): 70–77.

Отже, проблема є гострим викликом соціально-політичній стабільності держави і потребує подальших кроків щодо її вирішення. Українське законодавство у галузі вирішення питань соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування складається з близько 30-ти Законів України, більше 30-ти указів Президента України, Конституції України, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України. Основними законами у цій сфері є: Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України, Закони *Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей; Про охорону дитинства; Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, Про державну допомогу сім'ям з дітьми та інші*. Указ Президента України від 22 жовтня 2012 р. № 609 *Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року* прийнятий з метою забезпечення реалізації кожною дитиною права на виховання в сім'ї, зростання в безпечному сімейному оточенні, підвищення ефективності роботи державних органів та органів місцевого самоврядування із запобігання соціальному сирітству, вдосконалення системи надання соціальних послуг дітям і сім'ям з дітьми¹⁵.

У 2005 р. в Україні розпочалася радикальна перебудова системи державного захисту цієї категорії дітей. У 2007 р. було прийнято *Державну цільову соціальну програму реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування*. Метою реформування було проголошено збільшення відсотку влаштування цих дітей у родину або наближене до родини середовище. Результат уже є: завдяки державній стратегії реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та реалізації принципу „гроші ходять за дитиною” в Україні в останнє десятиліття значно зросла кількість дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей. Із 2005 р. по 2013 р. кількість сімейних дитячих будинків збільшилась у 6 разів, а кількість прийомних сімей – у 23 рази¹⁶. Державні соціальні стандарти і нормативи встановлюються щодо мінімального матеріального забезпечення дітей сиріт, витрат на харчування, одяг та взуття; житлового забезпечення таких дітей після досягнення ними 18-річного віку, забезпечення гарантованого першого робочого місця, яке не може бути змінене за бажанням роботодавця протягом трьох років з моменту початку роботи, а в разі неможливості надання робочого місця — встановлення грошової компенсації на цей період, мінімальної разової державної фінансової допомоги по закінченні такими дітьми виховного, навчального закладу, мінімального щомісячного утримання

¹⁵ Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/20/95-%D0%B2%D1%80>, доступ: 11.06.2022.

¹⁶ Л.І. Слюсар, „Сучасний стан проблеми соціального сирітства”: 473.

таких дітей за умови навчання їх у вищих навчальних закладах до досягнення ними 23-річного віку, мінімального медичного обслуговування тощо.

Повертаючись до самої проблеми причин загального зростання кількості дітей-сиріт в Україні, Державний інститут проблем сім'ї та молоді провів соціологічне опитування населення. Встановлено, що найбільш суттєві причини такої ситуації пов'язані з особистісними процесами, зокрема: зростанням вживання алкоголю (58%), низьким рівнем матеріального забезпечення сімей з дітьми (56%), безвідповідальним ставленням батьків до своїх обов'язків (56%), зловживанням наркотичними засобами (52%). Вагомою причиною збільшення рівня соціального сирітства є незадовільний рівень державної сімейної політики в Україні, відсутність дієвих програм допомоги різним категоріям кризових сімей. Також варто згадати про зниження рівня моральності населення в цілому, зниження традиційних цінностей сім'ї (38%), агресивна поведінка батьків (25%), брутальне та жорстоке поводження з дітьми (25%), загальне збільшення рівня смертності населення (25%) і погіршення психічного здоров'я нації (22%)¹⁷.

Серйозним суспільним викликом нині перед Україною постає зміна ціннісних орієнтацій сучасної молоді (цінність сім'ї за останні десять років перемістилася із першої позиції та третю); зміна спрямованості особисті (із соціоорієнтованої – у яскраво виражену особистоорієнтовану), поява різних типів нетрадиційних сімей (конкубінат, свінгерство, шведські, гомосексуальні та ін.), поширення ідеології чайлдфрі, викривлене сприйняття цінностей свободи та вільного виховання, які часто межують і перетворюються у всюдозволеність... Разом з тим результати дослідження Центру незалежних соціологічних досліджень „ОМЕГА” свідчать, що найважливішою цінністю для української молоді все ж таки є сім'я. У процесі дослідження нами встановлено, що 73% старшокласників українських шкіл і 43% польських учнів погоджуються із тезою, що „Щасливі ті люди, які мають сім'ю”¹⁸. Це дозволяє зробити висновок, що посилення значення сімейних цінностей та відповідального батьківства є основою первинної профілактики соціального сирітства.

Отже, розглядаючи проблему дітей сиріт в Україні, можна зробити висновки, що причини, які спонукали до зростання кількості дітей-сиріт найбільшою мірою пов'язані із змінами соціальних і сімейних цінностей, а не з економічним фактором. Не дивлячись на всі зусилля влади, на кінець 2021 р. система соціального захисту дітей України не зафіксувала значного зниження кількості дітей-сиріт та дитячих будинків. Існуючі механізми надання

¹⁷ О.А. Христенко, Ю.Ю. Латул, „Державне управління в сфері соціального захисту дітей-сиріт України в умовах Євроінтеграції”, *Інноваційна економіка* 9 (2017): 11.

¹⁸ І.В. Сопівник, „Цінності сім'ї та батьківства у структурі ціннісних орієнтацій молоді України та Польщі”, *Інтернаука* 2 (2018): 43.

соціальних послуг сім'ям, які знаходяться в складних життєвих обставинах, наразі не можна назвати достатньо ефективними, і вони потребують доопрацювання, особливо в сучасних умовах війни.

Очевидно, що адаптація міжнародного досвіду та запозичення практик розвинених країн світу щодо вирішення проблеми в цілому посприяли розробці вітчизняного законодавства, але як це часто буває, на практиці вони не мають такого ж ефекту. Вже багато зроблено, але і попереду – значна робота щодо формування та використання якісно нової системи соціальних стандартів та гарантій захисту для дітей сиріт і небажаних дітей. Діти – це найбільш перспективна для розвитку країни частина населення, для якої необхідно забезпечити безпеку та розвиток в рідній країні. Нині перед Україною стоїть непросте і багатовекторне завдання щодо перегляду світоглядних цінностей і формування гуманістичних світових стандартів рівня життя. Відповідальне ставлення до сім'ї, батьківства необхідно формувати на різних рівнях, як загальнодержавному, так і на рівні навчального закладу, колективу, родини, сім'ї і окремої особистості.

Стадніченко Ольга, Трима Катерина

The Problem of Orphans and Unwanted Children in the Socio-Political Development of Ukraine: Historical Retrospective and the Present

Summary

Efficient socialization of orphans and unwanted children remains one of the pertinent social problems in modern Ukraine. Children raised in orphanages and boarding schools often struggle with socialization, finding it difficult to resolve conflicts that arise in their interactions with others, and they may exhibit more primitive forms of communication. This article explores the issue of orphanhood in Ukraine through a historical lens, demonstrating its enduring relevance throughout the country's history, and they argue that successfully addressing this problem can have a positive impact on the socio-political development of the state.

Throughout the study, the domestic experience in addressing the issue of unwanted children and orphans is examined, going back to the establishment and development of Kyivan Rus, when the concept of providing assistance, care, and education to orphans in church schools and monasteries became widespread. By the seventeenth and eighteenth centuries, an official state policy regarding orphans and unwanted children had developed. Charitable and church guardianship gradually transitioned to a state system of institutions, which became known as orphanages. It is demonstrated that mass homelessness was not a widespread issue in Ukraine until the early twentieth century; however, it became prevalent in the 1920s due to factors such as the civil war, the First World War, the 1921 drought, and crop failures from 1922 to 1924. The state assumed custody of children

and responsibility for their care, leading to the establishment of new specialized institutions for children without parental care. After the Second World War, the existing system of state protection for orphans and unwanted children in Ukraine saw minimal change and failed to provide suitable living and developmental conditions for children. Following the dissolution of the Soviet Union in 1991, a new wave of child homelessness emerged amidst the collapse of the social system of the former Soviet state. Unemployment rates soared, and significant social stratification occurred within the population. Statistical data indicates an increase in the number of children deprived of parental care in Ukraine from 2003 to 2006. However, in subsequent years, with improvements in the country's socio-economic situation and the efforts of relevant state bodies, progress began to be made in addressing the issue of children deprived of parental care. Nevertheless, new social challenges emerged, notably the widespread phenomenon of "social orphanhood."

Thus, throughout the history of the independent Ukrainian state, the situation in the field of child protection has been complicated by existing political and socio-economic challenges in Ukraine. As of 2019, the number of orphans and children deprived of parental care registered with the state was 68,877 children.

It is concluded that this issue poses a significant challenge to the socio-political stability of the state and requires further steps to address it. The factors contributing to the increase in the number of orphans are primarily related to changes in social and family values, rather than solely to economic factors. Despite efforts by the authorities, by the end of 2021, the social protection system for children in Ukraine did not show a significant decrease in the number of orphans and orphanages. The existing mechanisms for providing social services to families facing difficult circumstances cannot currently be considered sufficiently effective, necessitating further work in this direction.